

УДК 304.44:94(477)"1939/1945"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215312

Віталіна ДАНИЛЬЧУК

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Вячеслава Чорновола, 74, м. Рівне, Україна, індекс 33028 (vitalina.-@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7176-7386>

Андрій ЛЕВДЕР

кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука, вул. Степана Дем'янука, 4, м. Рівне, Україна, індекс 33027 (levderandry2@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7140-4622>

Бібліографічний опис статті: Данильчук, В., & Левдер, А. (2020). Репрезентація пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 245–261. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215312>.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ТА НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати проблему репрезентації пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України. *Методологію дослідження* складають загальнонаукові та спеціальні історичні методи. В основу роботи покладено

© Віталіна Данильчук, Андрій Левдер, 2020

принципи історизму, наукової об'єктивності та проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна** полягає у тому, що зроблена спроба комплексного дослідження особливостей історичної пам'яті про оstarбайтерів як жертв Другої світової війни, котрі постраждали від нацистської, а згодом, від радянської репресивних систем. Простежено, що осмислення та подальше відтворення травматичного досвіду цих людей є важливою умовою формування в Україні політики і культури пам'яті про Другу світову війну й післявоєнний період. **Висновки.** З'ясовано, що процес (від)творення історичної пам'яті про примусових робітників у суспільному просторі та в науковому дискурсі України відбувається з позиції визнання оstarбайтерів жертвами нацистської та радянської тоталітарних систем. Досліджено, що проблеми примусу до праці як окремого виду злочинів націонал-соціалістської держави і травматичного «набуття батьківщини» оstarбайтерами-репатріантами транслюються через індивідуальний та колективний виміри історичної пам'яті. Простежено, що процес конструювання образу примусової праці в українському суспільстві репрезентується через дослідницькі проєкти, меморіальний простір, постійні музейні експозиції, музейно-виставкові ініціативи, художні та документальні фільми, тематичні наукові конференції, освітні заходи (лекції, практичні заняття, музейні уроки, учнівські, студентські конкурси та ін.) тощо. Відтак через дослідження та обговорення цієї теми під різними науковими ракурсами і на різних суспільних рівнях можливе поступове вивільнення від означеного травматичного досвіду.

Ключові слова: оstarбайтери; репресії; пам'ять; Друга світова війна; Україна.

Vitalina DANYLCHUK

PhD (History), Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Education, Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, 74 Viacheslav Chornovil Str., Rivne, Ukraine, postal code 33028 (vitalina.@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7176-7386>

Andriy LEVDER

PhD (Education), Associate Professor, Head of the Department of History, Academician Stepan Demianchuk International Economics and Humanities University, 4 Stepan Demianchuk Str., Rivne, Ukraine, postal code 33027 (levderandry2@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7140-4622>

To cite this article: Danylchuk, V., & Levder, A. (2020). Reprerentatsiia pamiati pro prymusovykh robitnykiv periodu Druhoi svitovoi viiny v suchasnomu suspilnomu prostori ta naukovomu dyskursi Ukrainy [Representation of the memory of forced laborers of the Second World War period in the modern public space and scientific discourse of Ukraine]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 245–261. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215312> [in Ukrainian].

REPRESENTATION OF THE MEMORY OF FORCED LABORERS OF THE SECOND WORLD WAR PERIOD IN THE MODERN PUBLIC SPACE AND SCIENTIFIC DISCOURSE OF UKRAINE

Summary. *The purpose of the study is to analyze the problem of representation of the memory of forced laborers of the Second World War in the modern public space and scientific discourse of Ukraine. The methodology of the research is based on the general scientific and special historical methods. The work is based on the principles of historicism, scientific objectivity and the problem chronological approach. The scientific novelty of the article is an attempt to comprehensively study the features of the historical memory of Ostarbeiters as victims of the Second World War, who suffered from the Nazi and later from the Soviet repressive systems. It has been studied that comprehension and further reproduction the people's traumatic experiences is an important condition for the formation of the politics and culture of memory of the Second World War and the postwar period in Ukraine. Conclusions.* *It was found that the process of (re)creation of the historical memory of forced laborers in the public space and in the scientific discourse of Ukraine takes place from the standpoint of recognizing Ostarbeiters as victims of the Nazi and Soviet totalitarian systems. It has been studied that the problems of forced labor as a separate type of crime of the National Socialist state and the traumatic "acquisition of the homeland" by Ostarbeiter-repatriates are transmitted through individual and collective dimensions of historical memory. It is observed that the process of creating the image of forced labor in Ukrainian society is represented through research projects, memorial space,*

permanent museum exhibitions, museum-exhibition initiatives, feature and documentary films, thematic scientific conferences, educational events (lectures, workshops, museum lessons, school, student competitions, etc.), etc. Therefore, through research and discussion of this topic from different scientific perspectives and at different levels of society, it is possible to free oneself from the past traumatic experience.

Key words: *Ostarbeiters; repression; memory; the Second World War; Ukraine.*

Постановка проблеми. В нинішніх умовах суспільного розвитку важливими є не лише знання про минуле, але й повноцінне осмислення усіх тих подій, які відбувалися у нашій історії, задля врахування цього досвіду на сучасному етапі й у майбутньому. В означеному контексті, окрім дослідження становища українських примусових робітників періоду Другої світової війни як однієї з найбільш вразливих соціальних груп, яка постраждала від нацистської і радянської репресивних систем, актуалізуються питання вивчення особливостей пам'яті про трагічний досвід цих людей та форми її репрезентації.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В історіографії проблема (від)творення пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни досліджувалася фрагментарно й здебільшого у контексті розгляду становища остарбайтерів в умовах Третього рейху та сталінського тоталітарного режиму. Увага також приділена регіональній специфіці процесу примусового вивезення українців, уточненню кількісних параметрів, порівнянню становища українців з різних адміністративних одиниць під час примусової праці у Німеччині тощо. Якісно новим та пріоритетним під час аналізу названих проблем є пошук нових підходів, а також введення до наукового обігу та використання спогадів, листів, усних історій колишніх примусових робітників як джерел формування історичної пам'яті. Відтак доробок українських істориків, в означеному аспекті, представлений працями: С. Гальчака (2009), Г. Грінченко (2009), М. Куницького (2007), Т. Лапан (2005), О. Лисенка (2013), Т. Пастушенко (2009а, 2009б) та ін.

Основний масив інформації, що стосується формування образу примусового робітника й остарбайтера-репатріанта, представлений у фондах центральних (Центрального державного

архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України), обласних архівів та галузевих архівів Служби безпеки України, які слугують місцем збереження і трансляції пам'яті.

Мета дослідження – проаналізувати проблему репрезентації пам'яті про примусових робітників періоду Другої світової війни в сучасному суспільному просторі та науковому дискурсі України.

Виклад основного матеріалу. Проблеми примусу до праці як окремого виду злочинів націонал-соціалістської держави і травматичного «набуття батьківщини» оstarбайтерами-репатріантами транслуються через індивідуальний та колективний виміри історичної пам'яті. Процес конструювання образу примусової праці в українському суспільстві репрезентується через видавничу діяльність, дослідницькі проекти, меморіальний простір, постійні музейні експозиції, музейно-виставкові ініціативи, художні та документальні фільми, тематичні наукові конференції, освітні заходи тощо.

Важливою складовою формування політики і культури пам'яті в Україні про жертв політичних репресій радянського тоталітарного режиму, серед яких були й оstarбайтери, вважаємо українські та міжнародні, або ж спільні дослідницькі проекти. Безумовною цінністю вирізняється документальне видання «Реабілітовані історією», що «піднімає з небуття» десятки тисяч імен тих людей, які постраждали в результаті «соціальної чистки» радянського суспільства. Проект відкриває значні можливості для вивчення механізмів функціонування радянської репресивної машини. Серед вміщених матеріалів: фрагменти архівних справ засуджених мешканців різних регіонів України, спогади/свідчення людей, які часто необґрунтовано потрапляли під «опіку» репресивно-каральних органів, біографічні довідки на сотні тисяч репресованих осіб із даними про їхню реабілітацію, колекції документів, які ілюструють комуністичну репресивну політику тощо («Реабілітовані історією», б.р.).

Окрім того, реалізовано/реалізовується низка спільних українських і міжнародних дослідницьких проектів та ініціатив. Зокрема, на підставі двосторонньої угоди між Інститутом історії України та Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», співробітниками Інституту у 2008–2010 роках були

здійснені дослідницькі проекти: «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: становище колишніх оstarбайтерів та військовополонених у повоєнному радянському суспільстві» (Пастушенко, 2011) та «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950)» (Грінченко, 2009) тощо.

Упродовж 2005–2009 рр. українські вчені Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» працювали над проектом «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив», в результаті чого була опублікована однойменна книга, де, окрім теоретичних статей, вміщено спогади радянських військовополонених та оstarбайтерів, яким вдалося вижити у концтаборі, зокрема, у його «20 блоці» (Пастушенко, 2009b).

У 2019 р. завдяки співпраці Українського інституту національної пам'яті (УІНП), Інституту історії України НАН України, Посольства України в Республіці Австрія, а також за підтримки Міжнародного комітету колишніх в'язнів концтабору «Маутгаузен» та інших організацій, вийшла друком друга книга, присвячена долі в'язнів концтабору Маутгаузен «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять». Упорядниками видання стали: Р. Берндл (Інститут сучасної історії Віденського університету), М. Кальтенбруннер (австрійський історик) та Т. Пастушенко (співробітниця Інституту історії НАН України). Вчені, провівши потужну пошукову роботу, змогли ідентифікувати та виділити серед бранців з Радянського Союзу майже 20 тисяч прізвищ в'язнів з України, з-поміж яких були й робітники, вивезені на примусові роботи до Німеччини (Берндл та ін., 2019).

Особливістю процесу формування меморіального простору сучасної України є спорудження пам'ятних знаків, меморіальних місць та відзначення пам'ятних днів з приводу роковин із початку насильницького вивезення мирних мешканців з території окупованої України на роботи в роки Другої світової війни, що припадають на 18 січня (коли у 1942 р. із Харкова до Кельна вирушив перший ешелон із 1117 робітниками). Причому, 70 і 75-ту річниці – в 2012 і 2017 р. було відзначено на державному рівні («Про заходи», 2012; «Про відзначення пам'ятних дат», 2016; «Інформаційні матеріали», 2020).

На території Бабиного Яру у Києві з символічним зображенням концтабору та написами «Пам'ять заради майбутнього» і «Світові, знівеченому нацизмом», у 2005 р. було встановлено Пам'ятний знак оstarбайтерам як жертвам нацизму (скульптори: П. Боцвин, Т. Давидов, архітектор А. Мороз). Апостроф у слові «Пам'ять» зроблено у вигляді латинської літери «u» («українці») зі знаком «Ost» («oстарбайтери»). Поряд розташована гранітна стела з написом: «Вклонімося пам'яті 3 мільйонів громадян України насильницьки вивезених під час Другої світової війни до нацистської Німеччини, багато з яких було замордовано непосильною рабською працею, голодом, катуваннями, страчено та спалено в печах крематоріїв», на якій вказана аббревіатура УСВЖН (Українська спілка в'язнів – жертв нацизму). Цей пам'ятний знак є чи не єдиним місцем пам'яті в Україні такого формату, що відображає травматичний досвід примусової праці періоду Другої світової війни («Пам'ятники», б.р.; «Пам'ятний знак оstarбайтерам», 2005).

До значимих інструментів збереження та формування історичної пам'яті відносимо музейно-виставкові ініціативи/проекти, постійні й пересувні музейні експозиції, присвячені вивезенню населення на примусові роботи до Третього рейху. Найбільша тематична експозиція представлена в Національному музеї історії України у Другій світовій війні, який є головним осередком серед провідних вітчизняних історичних музейних установ із питання вивчення й популяризації цієї теми. Саме тут вперше в Україні (1998) відкрили експозицію, яка мовою музейних предметів проілюструвала історію підневільної праці українців у роки Другої світової війни («Національний музей історії», б.р.; Шевченко & Гедз, 2013; Данильчук, 2019). Аналогічні, проте менш масштабні, виставки діють при багатьох краєзнавчих музеях у різних областях України.

У меморіальному просторі пам'яті знаковою подією стало відкриття в рамках німецько-українського проєкту «Забуті жертви» у м. Шостка (Сумщина, 2015 р.), першого в Україні меморіально-освітнього комплексу/музею пам'яті оstarбайтерів – «Родинна пам'ять», де зібрані архівні документальні матеріали, фотографії, артефакти, усні свідчення та відеоспогади жителів Шосткинщини, які у роки Другої світової війни були примусово вивезені на роботу до Німеччини. Вдалим доповненням стала розробка

сайту і віртуального 3D туру для здійснення віртуальних екскурсій музеєм, що сприяє популяризації комплексу, осучаснює його і робить більш привабливим для різновікових категорій відвідувачів («Німці віддячили», 2015; Гузе та ін., 2016). Відтак музеї постають як своєрідні інститути соціальної пам'яті й сприяють формуванню суспільного уявлення про примусову працю «східних робітників».

Пам'ять про досвід примусової праці українських оstarбайтерів репрезентують музейно-виставкові проекти/ініціативи. Для прикладу, у Національному музеї-меморіалі пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м. Львів) у червні 2011 р. відрилася виставка під назвою «Тріщина через все життя», присвячена долі українських оstarбайтерів в Німеччині («Українські оstarбайтери», 2011). У грудні 2012 р. у військово-історичному музеї – відділі Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського відкрили тематичну виставку «І плачі, і прощання...» («У Чернігові», 2012).

У рамках іншого проекту, основу якого склали матеріали музейних фондів збірок та документи Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, у 2015 р. було презентовано виставку, а в 2019 р. опубліковано однойменне видання «Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення», де розкривається історія концтабору Аушвіц та ув'язнених там мешканців України (Легасова, 2019).

У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» восени 2016 р. експонувалася виставка «Людина між війною і миром» («Виставка «Людина між війною і миром», 2016). Виставково-освітній проект «(Не)розказані історії», відкритий у Національному музеї історії України в Києві, діяв з 18 січня до 20 лютого 2018 р. («(Не)розказані історії», 2018; «У Музеї історії», 2018).

Інформативну фотодокументальну виставку, присвячену долі в'язнів концтаборів, під назвою «Тріумф людини. Мешканці України, які пройшли нацистські концтабори» 8 травня 2019 р. було відкрито біля будівлі Головоштамту у м. Київ на вул. Хрещатик, 22, яка згодом експонувалася у різних містах України. Представлені постери відображають історії жителів України різного віку й статі, різних національностей, які були військово-полоненими, оstarбайтерами, в'язнями нацистських, радянських

концтаборів («У Києві відкрили», 2019). Зараз матеріали проекту розміщені на офіційному вебсайті Українського інституту національної пам'яті.

У межах громадського, історико-документального проекту Державного архіву Київської області у травні 2019 р. відкрилася цікава виставка «НепрOSTі листи», в рамках якої мешканці Макарівщини, що на Київщині, змогли отримати листи-звістки з минулого від своїх родичів-остарбайтерів (Бобрик, 2019) тощо.

У справі формування образів минулого і творення культури пам'яті про примусову працю важливе місце належить фільмам (художнім та документальним), освітнім заходам і науковим конференціям різних рівнів, які демонструють тенденції змін у способі зображення історії, віддзеркалюючи різні світогляди та наративи. Серед тематичних фільмів відзначимо два радянські художні фільми («Людина № 217» 1944 р. та «У них є Батьківщина» 1949 р.), двосерійний фільм «OST», що є частиною документального мінісеріалу «Ціна Перемоги», знятого в Україні 2007 р. та документальний фільм у трьох серіях «Я там був не з власної волі» (автор сценарію В. Тетерятник; продюсер О. Ушаков; наук. консультант В. Гриневич), 2010 р., головними дійовими особами яких є саме примусові робітники («Людина № 217», 2016; «У них є Батьківщина», 2014; «Ціна Перемоги», 2012; «Я там був», 2013).

З метою привернення уваги українського суспільства до трагедії жертв нацистських та радянських переслідувань і збереження пам'яті про них, у вересні 2012 р. в Українському інституті національної пам'яті (м. Київ), за участі провідних вчених, відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі», за підсумками якої видано збірник матеріалів (Солдатенко, 2012); у вересні 2013 р. УІНП було проведено Всеукраїнський «круглий стіл» «Українські остарбайтери: доля і пам'ять» («Всеукраїнський круглий стіл», 2013; «Національна та історична пам'ять», 2013); у квітні 2014 р. Центр міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів) провів семінар «Заборонений дім: повоєнна адаптація колишніх остарбайтерів та радянських військовополонених в Києві» («Семінар «Заборонений дім», 2014) тощо.

Серед тематичних освітніх заходів важливим є проведення музейних уроків, уроків пам'яті, лекцій, бесід, годин спілкування,

практичних занять, учнівських/студентських конкурсів, присвячених осмисленню подій та історій людей, вивезених з території окупованої України на примусові роботи до Третього рейху.

Висновки. Процес (від)творення історичної пам'яті про примусових робітників у суспільному просторі та в науковому дискурсі України відбувається з позиції визнання остарбайтерів жертвами нацистської та радянської тоталітарних систем. З метою привернення уваги громадськості до трагедії цих людей та збереження пам'яті про них активно працюють вчені, громадські організації, інституції соціальної пам'яті різних рівнів, які ініціюють дослідницькі проєкти, організують конференції, освітні заходи (лекції, практичні заняття, музейні уроки, учнівські, студентські конкурси та ін.).

Важливою при цьому є репрезентація травматичного досвіду через експозиційну діяльність, художні та документальні фільми, що є важливою складовою формування політики й культури пам'яті в Україні про Другу світову війну, післявоєнний час та багаточисельну соціальну групу остарбайтерів. Нинішнім безумовним здобутком українських вчених, громадських організацій, музеїв, меморіалів як публічних просторів та інститутів соціальної пам'яті, які по-різному репрезентують досвід примусової праці, є відхід від так званого «стирання» цієї пам'яті й «забуття» і шлях у напрямі відповідального «пам'ятання». **Перспективним напрямом дослідження** є вивчення закордонної практики репрезентації пам'яті про досвід примусової праці остарбайтерів часів Другої світової війни.

Джерела та література

Берndl, Р., Кальтенбруннер, М., & Пастушенко, Т. (Упоряд.). (2019).

В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять. Київ.

Бобрик, Ю. (2019). «НепрОSTі листи» шукають адресатів на Макарівищині. Взято з www.poglyad.tv/neprosti-lysty-shukayut-adresativ-na-makarivshhyni/

Виставка «Людина між війною і миром»: історія українців, переміщених до Німеччини. (2016). Взято з <https://web.ukma.edu.ua/index.php/uk/about-us/istoriya-akademiji/muzei-naukma/novyny/2927-vystavka-liudyna-mizh-viinoiu-i-myrom-istoriia-ukraintsiv-peremishchenykh-do-nimechchyny>.

- Всеукраїнський круглий стіл «Українські оstarбайтери: доля і пам'ять».* (2013). Взято з <http://www.memory.gov.ua:8080/main/ua/news/detail/562.htm>.
- Гальчак, С.** (2009). *На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.)*. Вінниця.
- Грінченко, Г.** (2010). *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*. Харків: НТМТ.
- Грінченко, Г.** (Гол. ред.). (2009). *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів*. Харків.
- Гузе, М., Даниленко, Л., Кокшайкін, М., Пастушенко, Т.** (Упоряд.). (2016). *Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять»*. Київ.
- Данильчук, В.** (2019). *Остарбайтери з України: репресії та пам'ять. Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті* (с. 207–222). Дрогобич; Херсон.
- Данильчук, В.Р.** (2013). *Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині*. Рівне: ПП ДМ.
- Інформаційні матеріали до 75-тих роковин від початку вивезення населення України на примусові роботи в Німеччину.* (2020). Взято з <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiia>.
- Куницький, М.** (2007). *Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)*. Луцьк.
- Лапан, Т.Д.** (2005). *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)*. (Автореф. дис. ... канд. іст. наук). Львів.
- Легасова, Л.** (Кер. пр.). (2019). *Концтабір Аушвіц – український вимір: дослідження, документи, свідчення*. Київ.
- Лисенко, О.** (2013). *Український вимір Другої світової війни крізь призму історичної пам'яті. Національна та історична пам'ять*, 9, 140–167.
- «Людина № 217». (2016). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=XIKWCE6ibI>.
- Національна та історична пам'ять. Вип. 9: Українські оstarбайтери: доля і пам'ять.* (2013). Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети».
- Національний музей історії України у Другій світовій війні.* (б.р.). Взято з https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/main_expo/
- (Не)розказані історії.* (2018). Взято з <https://nmiu.com.ua/component/content/article/171-ekskursiji-kontent/vysta>.

- Нестеренко, Л.О.** (2015). Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення. *Наукові праці істор. факультету Запорізького національного університету*, 42, 153–161.
- Німці віддячили українським остарбайтерам музеєм.* (2015). Взято з <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/nimtsi-viddyachili-ukrayinskim-ostarbayteram-muzeem-18102015120000>.
- Пам'ятний знак остарбайтерам.* (2005). Взято з <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00116.html>.
- Пам'ятники, встановлені в Бабиному Яру та поблизу нього.* (б.р.). Взято з <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/466.htm>.
- Пастушенко, Т.** (2009а). *Остарбайтери з Київщини: вербування, при-мусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ.
- Пастушенко, Т.В.** (Упоряд.). (2009б). *Українські в'язні концтабору Маут-гаузен: свідчення тих, хто вижив*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги.
- Пастушенко, Т.** (2011). «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: *повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні*. Київ.
- Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році:* Постанова Верховної Ради України від 22.12.2016 р. за № 1807-VIII. (2016). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-19/ed20161222>.
- Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни:* Указ Президента України від 22.03.2012 р. за № 206/2012. (2012). Взято з <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/206/2012>.
- Реабілітовані історією.* (б.р.). Взято з <http://www.reabit.org.ua/>
- Семінар «Заборонений дім: повоєнна адаптація колишніх остарбайтерів та радянських військовополонених в Києві».* (2014). Взято з <https://lviv-online.com/ua/events/progress/lectures/seminar-zaboronenyj-dim-povojenna-adaptatsiya-kolyshnih-ostarbajteriv-ta-radyanskyh-vijsko-polonenyh-v-kyjevi/>
- Солдатенко, В.Ф.** (Ред.). (2012). *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ.
- У Києві відкрили виставку про українців у таборах Третього Райху.* (2019). Взято з <http://www.memory.gov.ua/news/u-kiievi-vidkrili-vis-tavku-pro-ukrainsiv-u-taborakh-tretogo-raikhu>.
- У Музеї історії України відкрили проект про примусових робітників Третього рейху.* (2018, 30 січня). *Україна молода*. Взято з <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3267/196/120026/>

- У них є Батьківщина. (2014). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=66ztXPYuoVM>
- У Чернігові відкрито документальну виставку про остарбайтерів. (2012). Взято з <http://pik.cn.ua/2080/u-chernigovi-vidkrito-dokumen-talnu-vistavku-pro-ostarbajteriv/>
- Українські остарбайтери у Німеччині були рабами. (2011). Взято з https://zaxid.net/ukrayinski_ostarbajteri_u_nimechchini_buli_rabami_zabilyi_n1132056.
- Ціна перемоги. Остарбайтери. (2012). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=yzMR9cmYafc>.
- Шевченко, М.Ю., & Гедз, В.А. (2013). Меморіалізація жертв нацистських переслідувань у дослідницькій та експозиційній діяльності співробітників меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни». *Національна та сторична пам'ять*, 9, 76–85.
- Я там був не з власної волі. (2013). Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=gLjoNk6Bspg>.

References

- Berndl, R., Kaltenbrunner, M., & Pastushenko, T. (Comps.). (2019). *Viazni z Ukrainy v konstabori Mauthausen: istoriia ta pamiat [Prisoners from Ukraine in the Mauthausen concentration camp: history and memory]*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Bobryk, Yu. (2019). «*NeprOSTi lysty*» shukaiut adresativ na Makarivshchyni [“*NeprOsti letters*” are looking for recipients in Makariv region]. Retrieved from www.poglyad.tv/neprosti-lysty-shukayut-adresativ-na-makarivshhyni/ [in Ukrainian].
- Vystavka «*Liudyna mizh viinoiu i myrom*»: istoriia ukraintsiv, peremishchenykh do Nimechchyny [Exhibition “*Man between War and Peace*”: the story of Ukrainians displaced to Germany]. (2016). Retrieved from <https://web.ukma.edu.ua/index.php/uk/about-us/istoriya-akademiji/muzei-naukma/novyny/2927-vystavka-liudyna-mizh-viinoiu-i-myrom-istoriia-ukraintsiv-peremishchenykh-do-nimechchyny> [in Ukrainian].
- Vseukrainskyi kruhlyi stil «*Ukrainski ostarbaitery: dolia i pamiat*» [All-Ukrainian round table «*Ukrainian Ostarbeiters: Fate and Memory*»]. (2013). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua:8080/main/ua/news/detail/562.htm> [in Ukrainian].
- Halchak, S. (2009). *Na uzbiichchi suspilstva: Dolia ukrainskykh «ostarbaiteriv» (Podillia, 1942–2007 rr.) [On the sidelines of society: The fate of Ukrainian «Ostarbeiters» (Podillya, 1942–2007)]*. Vynnytsia [in Ukrainian].

- Hrinenko, H.** (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: prymusova pratsia v natsyystskii Nimechchyni v politysi pamiaty SRSR i FRN chasiv «kholodnoi viiny»* [Between liberation and recognition: forced labor in Nazi Germany in the memory policy of the USSR and Germany during the Cold War]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Hrinenko, H.** (Ed.). (2009). «*Proshu vas mene ne zabuvaty*»: usni istorii ukrainskykh ostarbaiteriv ["Please don't forget me": oral stories of Ukrainian ostarbeiters]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Huze, M., Danylenko, L., Kokshaikin, M., & Pastushenko, T.** (Comps.). (2016). *Memorialno-osvitnii kompleks pamiaty zhertv totalitaryzmu ta zbroinykh konfliktiv «Rodynna pamiat»* [Memorial and educational complex in memory of the victims of totalitarianism and armed conflicts "Family memory"]. Kyiv [in Ukrainian].
- Danylchuk, V.** (2019). Ostarbaitery z Ukrainy: represii ta pamiat [Ostarbeiters from Ukraine: repression and memory]. *Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zachidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychny i naslidky, polityka pamiaty – Repressions of the Soviet totalitarian regime in the western lands of Ukraine (1939–1953): causes and consequences, politics of memory* (pp. 207–222). Drohobych; Kherson [in Ukrainian].
- Danylchuk, V.R.** (2013). *Reikhskomisariat – Reikhovi: ukraintsi z Rivnenshchyny na prymusovykh robotakh v Avstrii ta Nimechchyni* [Reich Commissariat – Reich: Ukrainians from Rivne region in forced labor in Austria and Germany]. Rivne: PP DM [in Ukrainian].
- Informatsiini materialy do 75-tykh rokovyn vid pochatku vyvezennia naseleння Ukrainy na prymusovi roboty v Nimechchynu* [Information materials to the 75th anniversary of the beginning of the deportation of the population of Ukraine to forced labor in Germany]. (2020). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiin> [in Ukrainian].
- Kunyt'skyi, M.** (2007). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor)* [Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after the Second World War (Ukrainian vector)]. Lutsk [in Ukrainian].
- Lapan, T.D.** (2005). *Verbuвання i deportatsiia naseleння Ukrainy do Nimechchyny ta umovy yoho pratsi i pobutu u nevoli (1939–1945 rr.)* [Recruitment and deportation of the population of Ukraine to Germany and the conditions of his work and life in captivity (1939–1945)]. (Extended abstract of candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

- Lehasova, L.** (Project Manager). (2019). *Kontstabilir Aushvits – ukrainskyi vymir: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia [Auschwitz concentration camp – Ukrainian dimension: research, documents, evidence]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2013). *Ukrainskyi vymir Druhoi svitovoi viiny kriz pryzmu istorychnoi pamiaty [The Ukrainian dimension of the Second World War through the prism of historical memory]*. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 9, 140–167 [in Ukrainian].
- «Liudyna № 217» [“Man №217”]. (2016). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=XIKWCE6_ibI [in Ukrainian].
- Natsionalna ta istorychna pamiat. Vyp. 9: Ukrainski ostarbaitery: dolia i pamiat [National and historical memory. Iss. 9: Ukrainian Ostarbeiters: Fate and Memory]*. (2013). Kyiv [in Ukrainian].
- Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini [National Museum of the History of Ukraine in the Second World War]*. (n.d.). Retrieved from https://www.warmuseum.kiev.ua/ua/expositions/main_expo/ [in Ukrainian].
- (Ne)rozkazani istorii [(Un) told stories]. (2018). Retrieved from <https://nmiu.com.ua/component/content/article/171-ekskursiji-kontent/vysta> [in Ukrainian].
- Nesterenko, L.O.** (2015). *Ostarbaitery Chernihivshchyny: verbuvannia, umowy pratsi na chuzhyni ta zhyttia pislia povnennia [Ostarbeiters of Chernihiv region: recruitment, working conditions abroad and life after return]*. *Naukovi pratsi istor. fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*, 42, 153–161 [in Ukrainian].
- Nimtsi viddiachyli ukrainskym ostarbaiteram muzeiem [The Germans thanked the Ukrainian ostarbeiters for the museum]*. (2015). Retrieved from <https://sumy.depo.ua/ukr/sumy/nimtsi-viddyachili-ukrayinskim-ostarbaiteram-muzeem-18102015120000> [in Ukrainian].
- Pamiatnyi znak ostarbaiteram [A memorial to Ostarbeiters]*. (2005). Retrieved from <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00116.html> [in Ukrainian].
- Pamiatnyky, vstanovleni v Babynomu Yaru ta poblyzu noho [Monuments erected in and near Babyn Yar]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/466.htm> [in Ukrainian].
- Pastushenko, T.** (2009a). *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953) [Ostarbeiters from Kyiv Region: Recruitment, Forced Labor, Repatriation (1942–1953)]*. Kyiv [in Ukrainian].

- Pastushenko, T.V.** (Comp.). (2009b). *Ukrainski viazni kontstaboru Mauthausen: svidchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian prisoners at the Mauthausen concentration camp: testimonies of survivors]*. Kyiv: Vyd-vo imeni O. Telihi [in Ukrainian].
- Pastushenko, T.** (2011). «*Vizd repatriantiv do Kyieva zaboroneno...»: povoienne zhyttia kolyshnykh ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh v Ukraini ["Repatriates are not allowed to enter Kyiv": the post-war life of former Ostarbeiters and prisoners of war in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pro vidznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2017 rotsi: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 22.12.2016 r. za № 1807-VIII [On the celebration of memorable dates and anniversaries in 2017: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of 22.12.2016 for № 1807-VIII]*. (2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-19/ed20161222> [in Ukrainian].
- Pro zakhody u zviazku z 70-my rokovynamy pochatku nasylnoho vyvezennia myrnoho naseleння z terytorii okupovanoi Ukrainy na prymusovi roboty v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.03.2012 r. № 206/2012 [On measures in connection with the 70th anniversary of the forcible deportation of civilians from the territory of occupied Ukraine to forced labor during the Great Patriotic War: Decree of the President of Ukraine of March 22, 2012 № 206/2012]*. Retrieved from <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/206/2012> [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriieiu [Rehabilitated by history]*. (n.d.). Retrieved from <http://www.reabit.org.ua/> [in Ukrainian].
- Seminar «Zaboronenyi dim: povoienna adaptatsiia kolyshnykh ostarbaiteriv ta radianskykh viiskovopolonenykh v Kyievi» [Seminar "Forbidden House: Post-War Adaptation of Former Ostarbeiters and Soviet Prisoners of War in Kyiv"]*. (2014). Retrieved from <https://lviv-online.com.ua/events/progress/lectures/seminar-zaboronenyi-dim-povojenna-adaptatsiya-kolyshnykh-ostarbajteriv-ta-radyanskykh-vijskovopolonenykh-v-kyievi/> [in Ukrainian].
- Soldatenko, V.F.** (Ed.). (2012). *Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robotnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi: materialy Vseukrainskoi naukovoї konferentsii [War. Occupation. Memory: Forced workers from Ukraine in occupied Europe: materials of the All-Ukrainian scientific conference]*. Kyiv [in Ukrainian].
- U Kyievi vidkryly vystavku pro ukraintsiv u taborakh Tretoho Raikhu [An exhibition about Ukrainians in the camps of the Third Reich was*

- opened in Kyiv*]. (2019). Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/news/u-kievi-vidkrili-vistavku-pro-ukraintziv-u-taborakh-tretogo-raikhu> [in Ukrainian].
- U Muzei istorii Ukrainy vidkryly proekt pro prymusovykh robitnykiv Tretoho reikhu [The Museum of the History of Ukraine has opened a project on forced laborers of the Third Reich]. (2018, January 30). *Ukraina moloda – Ukraine is young*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3267/196/120026/> [in Ukrainian].
- U nykh ye Batkivshchyna [They have a homeland]*. (2014). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=66ztXPYuoVM> [in Ukrainian].
- U Chernihovi vidkryto dokumentalnu vystavku pro ostarbaiteriv [A documentary exhibition about Ostarbeiters has opened in Chernihiv]*. (2012). Retrieved from <http://pik.cn.ua/2080/u-chernigovi-vidkryto-dokumen-talnu-vistavku-pro-ostarbajteriv/> [in Ukrainian].
- Ukrainski ostarbaitery u Nimechchini byly rabamy [Ukrainian ostarbeiters in Germany were slaves]*. (2011). Retrieved from <https://zaxid.net/ukrayinski-ostarbajteri-u-nimechchini-buli-rabami-zabilyi-n1132056> [in Ukrainian].
- Tsina peremohy. Ostarbaitery [The price of victory. Ostarbeiters]*. (2012). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=yzMR9cmYafc> [in Ukrainian].
- Shevchenko, M.Yu., & Hedz, V.A.** (2013). Memorializatsiia zhertv natsystrykykh peresliduvan u doslidnytskii ta ekspozytsiinii diialnosti spivrobitnykiv memorialnoho kompleksu «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny» [Memorialization of victims of Nazi persecution in research and exhibition activities of the staff of the memorial complex "National Museum of the Great Patriotic War"]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and century memory*, 9, 76–85 [in Ukrainian].
- Ya tam buv ne z vlasnoi voli [I was not there of my own free will]*. (2013). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=gLjoNk6Bspg> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.08.2020 р.